

Українці та євреї: як імперії вирощували
антисемітизм та українофобію

«Гібридна війна» повернула до життя міфи, народжені радянськими ідеологами в останні роки Другої світової війни. Для «внутрішнього» російського вжитку «із нафталіну» витягли образ українця-бандерівця, який боровся із представниками доблесної радянської влади та червоної армії. Не забули нагадати й про зв'язок представників націоналістичних організацій із Голокостом. Зовнішнім «користувачам» російського інформаційного продукту та західним спостерігачам нагадали про апіорність антисемітизму українців.

Поява феномену «жидобандерівця» в умовах Майдану стало цілковитою несподіванкою для російських політтехнологів, оскільки він руйнував зручний стереотип латентного єврея-українофоба. Проблему, яка так неочікувано виникла, спробували вирішити іншим перевіреним методом — охрестити перших осіб держави та лідерів партій (попри те, що вони «хунта») євреями, та звинуватити їх у підготовці всесвітнього сіонистського заклоту.

Чому названі міфи виявились живучими? Як російська та радянська влада викривували / грали на відповідних антагонізмах? Аналіз зазначених проблем наблизить нас до розуміння тактики та стратегії сучасного російського керівництва у спробах відродити імперію під гаслами «руського мира», розставити акценти щодо місця у цьому процесі єврейського та українського «питання».

Протягом ХІХ ст., у відношеннях між російською владою та євреями, як і українцями, вибудовувались дуже неоднозначно. Національна політика Російської імперії не відрізнялась послідовністю. Ці аспекти детально досліджувались О. Міллером [1], А. Каппелером [2], М. Долбіловим [3]

та ін. дослідниками. Найновіше дослідження належить перу двох відомих дослідників із українськими та єврейськими коріннями — Й. Петровському-Штерну та П-Р. Магочію [4].

Зняття(або ж заострення)напруження щодо «українського» або ж «єврейського» питання засвідчували відсутність у коридорах влади стратегічних підходів щодо їх рішення. Це зауваження рівною мірою стосувалось як імперської, так і сталінської, як і в цілому радянської, політики.

В історії співіснування українців та євреїв на одній землі, витоки взаємної ксенофобії беруть свій початок із періоду війни під керівництвом Б. Хмельницького. Першим (і фактично єдиним) твором у XVII та наступних століттях, в якому показані жахіття Хмельниччини очима єврейського хроніста, став твір Натана Гановера. Вперше переклад українською мовою було здійснено лише у 2010 р. у видавництві «Дух і літера», науковим редактором видання виступила Н. Яковенко [5]. На думку Н. Яковенко, саме з таких мартилогічних тестів й народився міф про споконвічну ворожнечу євреїв і українців [5]. Міф виявився живучим, що не могло не впливати на сприйняття представниками різних груп «Іншого».

XVIII ст. не залишило після себе авторів, та відповідно й творів на зразок «Хроніки» Н. Гановера. XIX ст. започаткувало розвиток національних історій та ввело в життя й науковий обіг нові джерела (від статистичних, демографічних збірників, до збільшення в арифметичній прогресії кількості друкованих і періодичних видань). Польський контекст в єврейсько-українських стосунках XIX ст. фігурував в якості «спадку Речі Посполитої» на теренах Правобережної України у вигляді єврейських містечок (штетлів) із їх традиційним укладом життя. В переважній більшості ці містечка являли собою магнатські торговельні поселення. Історично так склалось, що через середньовічні обмеження та заборони євреї не працювали на землі. Традиційними заняттями мешканців штетлів виступали: дрібна торгівля, швецтво, лихварство, кравецтво та ін. Синагога та наявність релігійних навчальних закладів — хедерів, де

обов'язково проходили навчання всі єврейські хлопчики, поза залежністю від матеріальних статків їх батьків, сприяло формуванню «іншості». Цю «іншість» намагались використовувати підбурювачі погромів, налаштовуючи селян, що мешкали в селах та містечках межі оселості, проти євреїв.

Низький рівень грамотності українських селян у XIX — на початку XX ст. був ще однією причиною маркування сусідів-євреїв як «інших». Прагнення до отримання знань не було характерною рисою більшості українських селян. їх життєвим пріоритетом лишалась земля, можливість володіти нею та її обробляти. Для «народу Книги» існували інші життєві пріоритети, серед яких освіти (як релігійній, так із часом і світській) належали ключові позиції. В системі координат «свій» — «інший», який часто був «чужим», категорія грамотних селян-українців потрапляла в групу «інших», що вже говорити про євреїв, чоловіча частина яких обов'язково мала як мінімум початкову релігійну освіту [6].

Вбивство народовольцями Олександра II спровокувало хвилю єврейських погромів, до організації яких влада мала прямий стосунок. Вперше єврейські погроми пройшли під гаслом боротьби із революціонерами та царевбивцями, які зазіхали на основи імперії. Наслідком цих погромів стала поява нових правил, які обмежували пересування та можливості євреїв, їх поява датується 1882 р. У відповідності з ними євреям заборонялось поселятись у сільській місцевості, а також орендувати й купувати там землю. Містечка під цю заборону не підпадали. Мешканці цих населених пунктів вважались міщанами, однак, землеробство лишалось важливою складовою життєдіяльності штетла, яка закріплювалась за селянами-українцями. На відміну від селян, міщани звільнялись від подушного податку, що також не додавало теплоти у стосунки між представниками не лише різних етнічних груп, а й соціальних верств.

Влада найчастіше зверталась до погрому як інструменту за допомогою якого перенаправляла/регулювала стихійні вибухи народного гніву, в умовах заострення внутрішньо-політичної

ситуації. До погромних практик у Росії звертались в умовах економічної кризи початку XX ст., коли в геометричній прогресії збільшилась кількість селянських стихійних бунтів, які потрібно було спрямовувати у необхідне русло. Політична кризиса, яка призвела до революції 1905 р. також була використана для організації погромів. Стимулюючи їх, імперська влада прагнула показати всьому світу, що в революції беруть участь виключно євреї, а селянство = народ підтримує самодержавство [7].

Напруження в стосунках між євреями та українськими селянами намагались перетворити і в інструмент правосуддя. Так, у складі групи присяжних повірених, які брали участь в процесі М. Бейліса, більшість складала малоосвічені селяни Київської губернії. Семеро селян, два міщанина, три чиновника — саме такий соціальний склад повірених мав забезпечити «успіх» справи. Проте, вони виправдали сподівання сценаристів процесу лише частково, оскільки думки щодо винесення остаточного вердикту розділились порівну. Як зазначалось на сторінках житомирської газети «Волинська пошта», «щастя здавалось таким близьким». Однак, не лише подібний склад присяжних, а навіть відомий своїми правими поглядами депутат Державної думи від Волині В. Шульгін, лідер партії націоналістів, як зазначали у публікації «цвіт правих», дозволив собі вголос висловитись відносно неспроможності звинувачення М. Бейліса в ритуальному вбивстві [8, с 2].

Зближення представників українського й єврейського національних рухів, лідерів думок та творців національних проєктів (Т. Герцльта І. Франко [9]; С. Дубновта М. Грушевський [6]), а також подібність ідей, які знаходили відображення в теоретичних конструкціях (національно-культурної автономії, територіальної автономії) додатково «простимулювало» владу сконцентрувати увагу «низів» на кардинальній різності українців та євреїв.

Антисемітизм лишався невід'ємною частиною діяльності право-монархічних організацій напередодні й під час Першої світової війни [10].

Однак, в період української революції 1917—1921 рр. стосунки між євреями та українцями вийшли на новий якісний рівень, особливо після появи II Універсалу Центральної Ради, яким проголошувались широкі права для представників національних громад. Розпочались вибори до Установчих зборів, про що містилась інформація у тогочасній пресі. Так, в центральному друкованому органі Волинської губернії, «Віснику Волинського губернського комісара» (це періодичне видання стало заміником «Волинських губернських відомостей», що виходили в Житомирі з 1838 р.), публікувались списки кандидатів у члени Установчих Зборів УНР по Волинській виборчій окрузі. Газета, в період так званого двовладдя (в українському випадку, йшлося й про систему трьох влад) видавалась українською та російською мовами, окрема інформація подавалась й мовою їдиш. Зокрема, на їдиш друкувались списки членів єврейських партій та блоків, які висували своїх кандидатів до Установчих зборів [11].

Серед видатних теоретиків та практиків сіонізму, завдяки яким змогла постати держава Ізраїль, особливе місце належить В. Жаботинському, з ім'ям якого пов'язується покращення українсько-єврейських стосунків у міжвоєнний період. Аналізуючи творчість та діяльність В. Жаботинського, В. Москович згадує про те, що найгострішої критики Жаботинський зазнав, підписавши 1921 року угоду з Максимом Славинським, яка передбачала створення в лавах петлюрівського війська підрозділів єврейської жандармерії для захисту єврейського населення. Жаботинський намагався виправдатися перед єврейськими критиками, але безуспішно. Під тиском єврейської громадськості він мусив відхилити пропозицію виступити на процесі Шварцбарда із заявою про невинність Петлюри у погромах. Після цього процесу Жаботинський більше про українсько-єврейські стосунки не писав [12, с 160].

В умовах Другої світової війни антисемітизм, який «розквіт» в імперський період, посилювався авторитарними режимами в міжвоєнний час, спровокував геноцид євреїв. Голокост поставив євреїв на межу існування. Небачений розмах антисемітизму, недивлячись на створення під час війни Єврейського антифашистського комітету (ЄАК) на чолі з С. М. Міхоєлсом, у післявоєнний період, із подання Й. Сталіна, мав продовження. Було проголошено новий напрямок боротьби — не з побутовим антисемітизмом, а зі значно більшою «загрозою» — «єврейським буржуазним націоналізмом» [13, с. 123]. Документи органів радянської безпеки красномовно свідчать про сприйняття ними «українських націоналістів», німецької агентури та «сіоністських елементів» як явища одного порядку [13, с. 40].

Націоналізм (виключно «буржуазний»), дозволений у поміркованих дозах на початковому періоді війни, вважався злочинним за визначенням на етапі її завершення. «Соціалістичний» Сталінський проект передбачав не лише створення безкласового, але й безнаціонального суспільства. Тому, пріоритетом у національній політиці стала асиміляція, яка від початку трактувалась у марксистській теорії об'єктивним, а тому — прогресивним явищем. Будь-які прояви націоналізму, навіть у формі організації громадських паніхид в пам'ять жертв Бабиного Яру в Києві, вже у 1944 р. сприймалися виключно як ворожі, провокаційні акції [13, с. 43].

Війна ще не закінчилась, а пам'ять про Голокост вже намагались стерти. Протягом наступних років активно «забувався» факт геноциду євреїв. На пам'ятниках, що були встановлені у місцях масових розстрілів євреїв ніколи не згадувалось, кому саме вони встановлені — жертви Голокосту маркувались як «мирні громадяни». Значна частина таких місць взагалі жодним чином не ідентифікувалась. Землі отримували статус «сільськогосподарських угідь», або передавались під забудову. Після смерті Й. Сталіна наступила епоха боротьби «зі світовим сіонізмом», як втіленням «всесвітнього зла».

Антагонізми, що значною мірою були створені штучно, підтримувались владою та використовувались в критичні періоди існування радянської системи. Однак, час та його вимоги вносять свої корективи. Хоча прояви побутового антисемітизму/українофобії й продовжують зустрічатись, в цілому події листопада 2013 - березня 2014 рр. підтвердили факт формування української політичної нації, невід'ємною складовою якої є й євреї України.

1. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). - СПб: Алетейя. - 260 с.
2. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. - Львів, Вид-во УКУ, 2005. - 360 с
3. Долбилов М. Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика в Северо-Западном крае империи при Александре II. - М.: НЛО, 2009. - 286 с.
4. Петровський-Штерн Й., Магочій П.-Р. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. - Ужгород, 2016. - 316 с.
5. «Глибокий мул». Хроніка Натана Гановера». - Науковий редактор Н. Яковенко. - Київ: «Дух і Літера», 2010-179 с
6. Венгерська В. О. Українські проекти на націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII - початок XX ст.). - Житомир: ПП Євенок О. О., 2013-448 с
7. Погромы. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/13251>
8. Волынская почта, № 204, 4 жовтня 1913 р. - С. 2.
9. Грицак Я. Й. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). - Київ: Критика, 2006. - 632 с.
10. Шульгин В. Последний очевидец. Мемуары. Очерки. Сны. - М.: «Олма-Пресс» - Звездный мир. - 2002. - 215 с.
11. Вісник Волинського губернського комісара-1917, № 115. - С. 1-2.

12. Московии В. Два погляди на проблеми українсько-єврейських стосунків.
Іван Франко і Володимир Жаботинський // На перехресних стежках. Іван Франко та єврейське питання у Галичині. Матеріали наукової конференції у Віденському університеті (24-25 жовтня 2015 р.). - С. 151-163.
13. Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938—1953 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Г. В. Костырченко. - М.: МФД: Материк, 2005. - 592 с.